

Att ställa genusvetenskapens frågor med hjälp av litteraturens mammor

Jenny Björklund

Vad är genusvetenskap? Det är en fråga som stötts och blötts i olika fora under de många år jag varit verksam vid Centrum för genusvetenskap. Den diskuteras i lärarlaget i samband med att vi utvecklar vår grundutbildning, och vid 60%- och 90%-seminarierna får doktoranderna nästan alltid frågan om vad som gör deras arbeten till avhandlingar i just genusvetenskap. Genusvetenskap är en tvärvetenskaplig disciplin, och genusforskning bedrivs även inom andra discipliner, vilket gör att gränserna mot andra ämnen ibland kan upplevas som luddiga. Finns det då en gemensam kärna – något som gör genusvetenskap till genusvetenskap? I den här texten ska jag närma mig den frågan med hjälp av min egen forskning om mammor som lämnar sina familjer i svensk 2000-talslitteratur (Björklund 2021).

Genusvetenskapen ger kunskap om hur genus och andra maktdimensioner, till exempel klass, ras och sexualitet, är socialt och kulturellt konstruerade och hur de kan upplevas och förstås både lokalt och globalt. Den ger också verktyg för att analysera och utmana rådande maktförhållanden. Sist men inte minst behöver genusvetenskapen ha ett intersektionellt perspektiv, det vill säga kunna analysera hur olika maktdimensioner samverkar, för att vi ska kunna utforska och förstå en alltmer komplex och globaliserad värld. Utifrån den här definitionen kan kärnan i genusvetenskapen alltså sägas vara maktanalys/maktkritik och intersektionalitet.

I min forskning om mammor som lämnar sina familjer använder jag mig av queerteori för att ställa genusvetenskapliga frågor. Queerteorin är en av de teoribildningar som samlas under paraplybegreppet genusvetenskap. Den har framför allt haft som fokus att analysera hur heteronormativitet konstrueras, det vill säga hur heterosexualiteten görs till norm för hur alla ska leva, men också om att analysera hur heteronormativitet utmanas och undermineras på olika sätt. Queerteorin är normkritisk: den har ett kritiskt förhållningssätt till hur normer skapas och framför allt till att de kommer att exkludera individer och grupper som avviker från normerna (se till exempel Ambjörnsson 2016).

Normer hänger på så viss samman med makt – för att undvika marginalisering formar människor sina beteenden och sätt att leva i enlighet med normen (Foucault [1976] 2002). Ofta är den normkritiska potentialen i queerteorin knuten till kön och sexualitet, särskilt till queera liv och erfarenheter. Men jag är intresserad av hur queerteorin kan ha en bredare tillämpning: hur den kan användas för att ställa kritiska frågor som inte enbart har med kön och sexualitet att göra.

Mitt forskningsprojekt om mammorna som lämnar sina familjer började med en fråga: vad betyder det att så många mammor lämnar sina familjer i svensk 2000-talslitteratur? Under projektets gång hittade jag inte mindre än 25 mammor i 22 romaner. Samtliga är skrivna av kvinnliga författare – jag har inte hittat några mammor som lämnar sina familjer i romaner skrivna av män. Mammorna återfinns i såväl kritikerhyllade romaner som i populärlitteratur, vilket visar att det här är ett tema som engagerar på bred front. De är inte sällan huvudpersoner, och berättarperspektivet gör det lättare för läsaren att identifiera sig med dem och förstå deras motiv till att lämna sina familjer. De flesta mammor lever i heterosexuella kärnfamiljer och har småbarn, men en del är ensamstående och/eller har tonårsbarn. Några återvänder till sina familjer efter att ha tillbringat en tid borta, medan andra lämnar för gott.

Som genusvetare är jag intresserad av hur genus och andra maktdimensioner konstrueras i mitt material, men också hur dessa konstruktioner förhåller sig till rådande maktförhållanden och normer. Eftersom romanerna handlar om moderskap och familj läser jag dem i dialog med svenska diskurser om familj, moderskap och jämställdhet. Den svenska välfärdsstaten har ända sedan 1930-talet genomfört olika åtgärder för att underlätta för familjer med barn, till exempel generös föräldraledighet, barnbidrag och statligt subventionerad barnomsorg. Familjepolitiken är sammanlänkad med den svenska jämställdhetspolitiken och syftar till möjligheten att kombinera yrkesarbete och familj. Familje- och jämställdhetspolitiken har förstås underlättat för barnfamiljer men den har också lett till familjecentrerade normer och föreställningar om hur en familj ska se ut: eftersom det finns ett ideal om att både mammor och pappor ska yrkesarbeta och samtidigt dela på föräldraansvaret blir den jämställda heterosexuella kärnfamiljen norm. Det har också lett till pronatalistisk press: förväntningar om att alla ska och vill ha barn. Dessutom visar forskningen att det finns ett ideal om involverat föräldraskap, ett barncentrerat ideal som föreskriver att föräldrarna ska vara ständigt närvarande i sina barns liv, men eftersom involverat föräldraskap är könat påverkar det kvinnor mer än män (Eldén och Anving 2016; Forsberg 2009).

Hur förhåller sig romanerna till dessa diskurser? I tre av romanerna – Emma Hambergs *Brunstkalendern* (2007), Carin Hjulströms *Irene Panik* (2014) och

Maria Svelands *Bitterfittan* (2007) – lämnar mammorna sina familjer på grund av bristande jämställdhet, och som resultat skolas föräldrarna in i det svenska jämställdhetsidealet. När mammorna har lämnat familjen tvingas papporna lära sig att vara närvarande pappor och axla hushållsarbetet. Samtidigt inser mammorna att de vill ha karriärer medan de är borta och grubblar över livet. På så vis anpassar sig romanerna till och reproducerar svenska normer och ideal kring familj: de här romanerna slutar lyckligt med att mamman kommer tillbaka till en ny jämställd familj där båda föräldrarna yrkesarbetar och delar på ansvaret för barnen.

Men i majoriteten av romanerna lämnar mammorna för att de inte vill vara mammor eller för att de vantrivs i kärnfamiljen. För att förstå de romanerna vänder jag mig till queerteorin. Som tidigare nämnts används queerteorin i allmänhet för att analysera hur heteronormativitet konstrueras och undermineras, och queera läsningar av skönlitteratur fokuserar på att göra detta i litterära texter. Ofta är den normbrytande potentialen också här knuten till queera liv och erfarenheter, men jag använder queerteori för att analysera skildringar av i huvudsak heterosexuella kärnfamiljer. Forskare som Ulrika Dahl (2014) och Rikke Andreassen (2019) har diskuterat hur icke-heterosexuella familjer inte nödvändigtvis utmanar kärnfamiljsnormen, tvåsamhetsnormen och pronatalism. Dessa familjer, åtminstone om de är vit medelklass, har istället assimilerats in i heteronormativa strukturer, särskilt i Skandinavien. Om queert släktskap har slutat vara queert (Dahl 2014, 161) kanske vi måste hitta queerhet i andra sammanhang? Jag använder queerteorier som handlar om hur misslyckande, glädjedödande och negativitet kan fungera som motstånd mot rådande maktstrukturer. Motståndet i de här teorierna riktar in sig på att ifrågasätta premisserna för det samhället ser som att vara lyckad eller lycklig, till exempel att ha mer pengar än genomsnittet och ha skapat sig en egen kärnfamilj. Med hjälp av dessa teorier visar jag hur mammor som lämnar sina familjer kan ses som queert motstånd.

En roman som gör motstånd mot ideal om involverat föräldraskap är Sara Kadefors *Borta bäst* (2009). Här lämnar mamman Sylvia sin tonårsdotter och man, efter att hon har försvunnit dotterns arv. Hon har lagt alla pengar på lyxkonsumtion, och när det kommer fram blir det skilsmässa och hon flyttar in i en bil utanför Ikea. På ytan försöker mamman försonas med dottern, men hon anstränger sig inte riktigt: "Ibland ringer jag på hennes mobil, mest för sakens skull" (Kadefors 2009, 266). När hon hälsar på dottern som tillfälligt flyttat hem till en kompis vill hon egentligen bara gå därifrån och tänker: "Men en bra mamma lämnar inte lägenheten förrän hon har gjort allt som står i hennes makt för att få med sig sitt barn hem." (Kadefors 2009, 278) I det här citatet är det tydligt att Sylvia vet hur en bra mamma ska vara, men trots det lämnar

hon lägenheten utan att anstränga sig till max för få med sig dottern hem. Hon tänker till och med att det är en lättnad att slippa ta med dottern hem.

Jag läser Sylvias misslyckande med att vara en bra mamma som ett motstånd mot ideal om det goda moderskapet/det involverade föräldraskapet, och jag använder Jack Halberstams teorier om queert misslyckande i *The Queer Art of Failure* (2011) för att få fatt i motståndet. Halberstam ser misslyckande som ett motstånd mot samtida neoliberala och kapitalistiska diskurser som knyter framgång till individens hårda arbete, vilket innebär att också misslyckande läggs på individen snarare än ses som strukturella orättvisor. Hyllandet av familjen i samtida diskurser blir ett sätt att lägga omsorgsansvar på individer i en neoliberal tid då stater alltmer abdikerat från det ansvaret. Halberstam menar att olika typer av misslyckande kan vara ett sätt att vägra ställa upp på den här neoliberal tolkningen av verkligheten och öppna upp för andra sätt att leva som baserar sig på kreativitet och samarbete. Genom att misslyckas med att vara en bra mamma underminerar Sylvia normen om det involverade föräldraskapet som föreskriver hur mammor ska vara: hon utmanar idén om att mammor alltid är intresserade av sina barn och vill tillbringa så mycket tid som möjligt med dem. Dessutom misslyckas hon med att leva i en kärnfamilj, och romanen antyder faktiskt också att det kan vara bättre att familj är ett något mer flytande och dynamiskt begrepp: Sylvia gör familj med flera olika karaktärer under romanens gång, och genom att lära sig saker av olika personer växer hon och blir en lyckligare människa än hon var i början av romanen.

En roman som ifrågasätter kärnfamiljen som vägen till lycka och framgång är Sara Stridsbergs *Happy Sally* (2004). Där har föräldrarna olika vattenrelaterade drömmar. Pappan vill segla över Atlanten tillsammans med familjen, medan mamman Ellen ägnar sig åt simning och tränar för att simma över Engelska kanalen. Föräldrarna har ett avtal knutet till om Ellen ska lyckas simma över Engelska kanalen eller inte: "Om [hon] klarar det: obegränsad simtid, en vindslägenhet på Paradisgatan, swimmingpool i trädgården. Om [hon] förlo- rar: Atlantresan, obegränsad lektid med [barnen]" (Stridsberg 2004, 22). I det här citatet är det tydligt att det Ellen vill ha – det hon vinner om hon klarar kanalsimningen – är egentid, för att simma, men också tid utan familjen: en egen lägenhet i huset där de bor. Namnet på gatan, Paradisgatan, säger också något om samhällets syn på vad kärnfamiljen ska vara och blir en kontrast till hur Ellen i romanen upplever familjelivet. Det blir också tydligt i citatet vad Ellen *inte* vill ha, vad hon måste gå med på om hon misslyckas med att simma över Engelska kanalen: familjeliv och obegränsad lektid med barnen. Att hon inte tycker om att leka med barnen erkänner hon också själv i romanen.

Ellens ovilja att vara del av kärnfamiljen kan läsas med hjälp av Sara Ahmeds diskussion om familjen som ett lyckligt objekt (family as a happy

object) och feministiska glädjedödare (feminist killjoys) i *The Promise of Happiness* (2010). Ahmed knyter lycka till familjen; hon menar att lycka har blivit associerat med vissa livsval och inte andra, och familj är ett livsval som ses som lyckligt – det är ett lyckligt objekt. Hon diskuterar också figuren den lyckliga hemmafrun; historiskt har kvinnan haft till uppgift att hålla ihop familjen, och idén om lycka (den lyckliga familjen) blev ett sätt att upprätthålla en könad arbetsfördelning där kvinnan var hemma och tog hand om familjen. Den lyckliga hemmafrun har till uppgift att generera kollektiv lycka: “[i]t is women’s duty to keep happiness in house” (Ahmed 2010, 55). Feminister å andra sidan tenderar att associeras med att vara olycklig. Feministen är problemmakare, och genom att bryta mot scripten för hur vi förväntas leva (den lyckliga familjen) blir hon en feministisk glädjedödare. Något som är viktigt att understryka här är att Ahmed inte utgår från att lycka nödvändigtvis är något bra; tvärtom ser hon lycka som ett snävt begrepp som ofta kräver att vi följer normativa livslinjer och förväntningar, till exempel lever i kärnfamiljer. Feminismen kan hjälpa kvinnor att bryta sig loss från den här idén om lycka: “Feminists might kill joy simply by not finding the objects that promise happiness to be quite so promising. [...] The feminist killjoy ‘spoils’ the happiness of others; she is a spoilsport because she refuses to convene, to assemble, or to meet up over happiness” (Ahmed 2010, 65). Ahmed menar att feminister ofta förstås som olyckliga, och att olika situationer (som ojämlikhet, konflikter och våld) ses som om de handlar om att feminister *är* olyckliga snarare än det som feminister *är* olyckliga *på grund av*.

Stridsbergs Ellen verkar inte se familjen som ett lyckligt objekt. Att familjens hus ligger på Paradisgatan pekar mot att familjen ses som ett lyckligt objekt, men Ellen ställer inte upp på den definitionen när hon vill ha en egen lägenhet i stället för att vara den modersgestalt som familjen samlas runt. Hennes önskningar infrias dock inte. Hon misslyckas med att simma över Engelska kanalen, förlorar vadet med sin man och tvingas tränga ihop sig med familjen på en liten båt på väg över Atlanten. På båten följer Ellens familjemedlemmar henne överallt, som en flugsvärm: ”Surrande och närgångna är vi och så fort du kommer till ro någonstans sätter sig en ny i ansiktet och det är ingen idé att vifta bort oss för vi kommer alltid tillbaka hur mycket du än schasar” (Stridsberg 2004, 118). Bildspråket betonar Ellens situation som fången i kärnfamiljen och utan någonstans att ta vägen. Hennes enda utväg är att lämna båten och simma iväg; en morgon när familjen vaknar är hon borta, och det enda spåret av henne är badrocken som hänger i relingen. Genom att välja döden framför att vara mamma detroniserar Ellen idén om familjen som ett lyckligt objekt, för sina familjemedlemmar, för sig själv och för läsaren – hon blir den ultimata glädjedödaren.

Skönlitteraturen existerar inte separat från världen, i ett vakuum. Snarare reflekterar den kring olika samhällsfenomen och är även med och formar våra föreställningar om världen (Felski 2003; Hall 2013). Sara Kadefors *Borta bäst*, Sara Stridsbergs *Happy Sally* och de andra romanerna som jag analyserar i min bok problematiserar flera av de ideal och normer som vi tar för givna, till exempel att alla kvinnor vill vara mammor och tycker om att leka med sina barn eller att kärnfamiljen är det bästa sättet att organisera nära relationer. Litteraturen och läsningen blir ett slags rum där det går att utforska förbjudna känslor och ämnen och pröva andra sätt att leva. Litteraturens mammor som inte trivs med att vara mammor eller med kärnfamiljen går på så vis att läsa som ett motstånd mot rådande ideal och normer. Ett sådant motstånd kan på sikt förskjuta betydelsen av moderskap och familj och kanske göra det möjligt att leva på andra sätt.

Jag hade kunnat stanna här, men i linje med genusvetenskapens makt-kritiska och intersektionella perspektiv finns det fler frågor att ställa. Vilka är mammorna i romanerna? Mammorna som lämnar sina familjer i svensk 2000-talslitteratur är huvudsakligen vita, heterosexuella och från medelklassen. De har även stugor eller sommarhus att resa till, alternativt pengar att betala för resor och logi med. De mammor som representeras är alltså en del av samhällsnormen, och de är relativt privilegierade och resursstarka. Vid en första anblick är det svårt att hitta några andra mammor i materialet, men bortom huvudpersonerna och i marginalerna återfinns några migrantmödrar.

Viktoria Myréns roman *I en familj finns inga fiender* (2009) handlar om Marie som har lämnat sin familj och befinner sig i ett hus på landet där hon reflekterar över sitt liv som mamma. Hon funderar också över möjligheten att lämna sina barn för gott: "Kan man välja bort sina barn? På riktigt. Inte i ett par månader, utan för alltid. Inte som ett nödvändigt ont för att de ekonomiska villkoren gör att man måste emigrera, ta sig in illegalt i Spanien eller USA, guppa över Rio Bravo på ett bildäck. Inte något sådant ädelt skäl. Utan som ett medvetet val – en räddning" (Myrén 2009, 215). Här använder Marie migrantföräldrar som lämnar sina barn i ursprungslandet som en jämförelse när hon funderar på att ge upp sina barn. I citatet är det tydligt att migranterna tillhör en ekonomiskt utsatt grupp, men länderna de emigrerar till antyder att de även är rasifierade. Till Spanien kommer människor från Afrika, och migranter som korsar Rio Bravo på väg till USA kommer från Mexiko och Latin-Amerika. Ekonomiskt utsatta och rasifierade migrantföräldrar representeras här som föräldrar som måste lämna barnen på grund av externa omständigheter, och det sägs vara ett ädelt skäl. De kan antas lämna för att ge sina barn en bättre framtid, inte för att de inte vill vara föräldrar.

ATT STÄLLA GENUSVETENSKAPENS FRÅGOR...

Sara Kadefors roman *Fågelbovägen 32* (2006) handlar om läkaren Karin, som på grund av olika omständigheter låter en ung kvinna från Moldavien, Katerina, flytta in hos Karins familj och börja jobba för dem. Karin får så småningom veta att Katerina är en mamma som lämnat sina barn i Moldavien. Så här beskrivs Katerinas lämnande av en av Karins familjemedlemmar: "Men hon kan inte försörja [sina barn] i Moldavien, hon är ensamstående och familjen har inga pengar. Hennes föräldrar är sjuka, småsyskonen arbetslösa... Hon *måste* vara här och arbeta" (Kadefors 2006, 331, kursiv. i original). Precis som i Myréns roman representeras migranter som lämnar sina barn här som föräldrar som tvingas lämna på grund av externa omständigheter. Katerina kan inte försörja sina barn i Moldavien, och att lämna dem blir alltså ett bättre alternativ för barnen.

Migrantmödrar är väldigt sällan representerade i mitt material, och när de någon enstaka gång synliggörs får de inte mycket utrymme. I Myréns roman uppträder de bara i en jämförelse, som ett ospecificerat imaginärt kollektiv. I Kadefors roman är Katerina inte huvudperson – det är Karin – och hon fokaliseras inte, det vill säga berättarperspektivet tillåter inte att läsaren får ta del av hennes tankar och känslor. Jag har inte hittat några svenska 2000-talsromaner där migrantmödrar som lämnar sina barn fokaliseras. När karaktärerna inte fokaliseras får vi ingen information om deras reflektioner kring att lämna sina barn, och berättarperspektivet gör det därför svårt att förstå deras lämnande som något annat än ett nödvändigt ont. Det finns inget utrymme för ambivalens kring moderskapet, något som är ett återkommande tema när privilegierade mödrar fokaliseras, och migrantmödrarnas lämnande kan därför inte heller förstås som ett motstånd mot familjenormer och obligatoriskt moderskap.

För att återvända till utgångspunkten för den här texten kan litteraturens mammor hjälpa oss att ställa genusvetenskapliga frågor om normer kring familj och moderskap i den svenska samtiden. Med queerteorin som verktyg går det också att se representationerna av mammor som lämnar sina familjer som motstånd mot de här normerna. Samtidigt hjälper genusvetenskapen mig att inte stanna där utan att i stället fortsätta att ställa maktkritiska och intersektionella frågor. Då visar det sig att en privilegierad position blir en förutsättning för att lämnandet ska kunna förstås som motstånd. På så vis problematiseras och fördjupas mina slutsatser.

Referenser

- Ahmed, Sara. 2010. *The Promise of Happiness*. Durham och London: Duke University Press.
- Ambjörnsson, Fanny. 2016. *Vad är queer?* 2 uppl. Stockholm: Natur & Kultur.
- Andreassen, Rikke. 2019. *Mediated Kinship: Gender, Race and Sexuality in Donor Families*. London och New York: Routledge.
- Björklund, Jenny. 2021. *Maternal Abandonment and Queer Resistance in Twenty-First-Century Swedish Literature*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Dahl, Ulrika. 2014. "Not Gay as in Happy, but Queer as in Fuck You: Notes on Love and Failure in Queer(ing) Kinship." *lambda nordica* 19 (3–4): 143–68.
- Eldén, Sara, och Terese Anving. 2016. "New Ways of Doing the 'Good' and Gender Equal Family: Parents Employing Nannies and Au Pairs in Sweden." *Sociological Research Online* 21 (4). DOI: 10.5153/sro.4163.
- Felski, Rita. 2003. *Literature After Feminism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Forsberg, Lucas. 2009. *Involved Parenthood: Everyday Lives of Swedish Middle-Class Families*. Linköping: Department of Child Studies, Linköping University.
- Foucault, Michel. (1976) 2002. *Sexualitetens historia 1: Viljan att veta*. Översättning Britta Gröndahl. Göteborg: Daidalos.
- Halberstam, Judith "Jack". 2011. *The Queer Art of Failure*. Durham och London: Duke University Press.
- Hall, Stuart. 2013. "The Work of Representation." I *Representation*, redigerad av Stuart Hall, Jessica Evans och Sean Nixon, 1–59. London: Sage.
- Hamberg, Emma. 2007. *Brunstkalendern*. Stockholm: Bonnier.
- Hjulström, Carin. 2014. *Irene Panik*. Stockholm: Forum.
- Kadefors, Sara. 2006. *Fågelbovägen 32*. Stockholm: Piratförlaget.
- . 2009. *Borta bäst*. Stockholm: Piratförlaget.
- Myrén, Viktoria. 2009. *I en familj finns inga fiender*. Stockholm: Ordfront.
- Stridsberg, Sara. 2004. *Happy Sally*. Stockholm: Bonnier.
- Sveland, Maria. 2007. *Bitterfittan*. Stockholm: Norstedt.